

МОДУСНО-ДИКТУМНІ З'ЯСУВАЛЬНІ ВІДНОШЕННЯ У ЛАТИНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена дослідженню модусу й диктуму як двох основних рівнів у змістовій організації речення: 1) модусного, що відображає ставлення мовця до повідомленого, тобто як він сприймає, оцінює чи кваліфікує певну мікроситуацію, відображену реченням; 2) диктумного, що репрезентує реальну дійсність. Уведено поняття модусно-диктумної синтаксичної структури (МД-структури) та обґрунтовано особливості МД-структур із з'ясувальними відношеннями в латинській мові.

Ключові слова: модус, диктум, модусно-диктумна структура, модусно-диктумні відношення, модальне значення.

Модус і диктум є насамперед компонентами семантичної структури речення, елементами його змісту. Саме розрізнення двох типів інформації, закладеної в реченні, зумовлює відсутність опозиції між модусом (М) і диктумом (Д). Вони мають принципово різну структуру значення, по-різному організовані.

У структурі складного речення модус і диктум передають цілу систему семантико-синтаксичних відношень. Структурні схеми цих речень визначаємо за такими критеріями, як: 1) розчленованість/нерозчленованість структури; 2) тип синтаксичного зв'язку і засоби його вираження; 3) послідовність розташування модусу і диктуму; 4) семантичне наповнення і лексичний склад модусу й диктуму [5].

Для реалізації різного ступеня експліцитності модусу і диктуму в латинській мові вживаються різні синтаксичні структури, які об'єднуюмо під загальною назвою модусно-диктумні структури (МД-структури).

Модусно-диктумні з'ясувальні відношення в латинській мові будуються на основі опорних дієслів у модусній частині із значенням мовлення, думки, почуття, сприймання, оцінки, буття, які вимагають обов'язкового семантичного з'ясування диктумною частиною. Модусна частина без диктумної була б незакінченою ні за формальним складом, ні за значенням. У таких складних реченнях між модусною і диктумною частинами встановлюються з'ясувальні відношення, виразниками яких є з'ясувальні сполучники. Напр.: **Curavit, quod semper in republica tenendum est, ne plurimum valeant plurimi** (С. Rep. 2. 22. 39) – Він потурбувався, щоб завжди в державі дотримувались того, щоб багато (людей) не були занадто впливовими. Модусно-диктумна схема цього речення: М→Д₁. Сполучник quod тут виражає з'ясувальні відношення і приєднує диктумну частину до модусної.

У складнопідрядних з'ясувальних реченнях модусна або диктумна частина може бути питальною. Пор.: **Aristides nonne ob eam causam expulsum est patria, quod praeter modum iustus esset?** (С. Tusc. 5. 36. 105) – Хіба не тому Аристід був вигнаний з батьківщини, що був надто справедливим?

Особливий різновид з'ясувальних відношень модусу і диктуму становлять структури прямої і непрямої мови, які багато вчених трактують як синтаксичні синоніми складнопідрядних речень із підрядною з'ясувальною частиною. Безперечно, ці структури розрізняються модальними відтінками, стилістичними можливостями та сферою вживання. Пряма мова більш насичена засобами емоційності й експресивності, до яких належать вигуки, звертання, частки, інтонаційне оформлення, напр.: **Amabo te, mi frater, ne assignes** (С. Q. fr. 1.4. 1) – Я дякую тобі, мій брате, що ти не призначив.

У складнопідрядних з'ясувальних реченнях ці емоційно-експресивні відтінки значень нівелюються, натомість посилюється їхня констатаційність, напр.: **Ante senectutem curavi, ut bene viverem, in senectute, ut bene moriar** (Sen. Ep. 61. 2) – До приходу старості я турбувався, щоб добре жити, а на старість – про те, щоб добре померти.

У непрямих відтвореннях ситуації мовлення використовуються різноманітні сполучники, переважно quod (виражає загальне з'ясувальне значення); ne (вносить відтінок сумніву в правильності, достовірності змісту повідомлення); ut (передає значення непрямого спонування); quo (виражає непряме питання) і т. ін.

МД-структурам зі з'ясувальними відношеннями властива семантико-комунікативна цілісність, у їхній модусній частині виражено й окреслено лише загальне поняття про дію або стан, а їхню суть розкриває диктумна з'ясувальна частина, напр.: **Te oro, ut ad me Vibonem statim venias** (С. Att. 3.3) – Я тебе прошу, щоб ти прийшов до мене у Вібону.

У модусній частині МД-структури зі з'ясувальними відношеннями як опорні вживаються **дієслова мовлення**: *повідомляти, розповідати, говорити, казати, питати, пояснювати, розпорядитися, наказати* й ін., напр.: **Traditum inde fertur, ut senatum vocarentur, qui patres essent** (Liv. 2. 1. 11) – І раніше, і тепер говорять, що до складу сенату ввійшли ті, кого вважають "батьками"; **дієслова мислення**: *пам'ятати, знати, розуміти, думати, усвідомлювати, згадати, збагнути* тощо, напр.: **Spero fore, ut dicam, sperabam fore ut dicerem** (= me dicturum esse) – Я думаю, що буду говорити; я думав, що буду говорити; **дієслова бажання, сподівання, певності, сумніву, психічного стану**: *надіятися, чекати, сподіватися, гадати, хотіти, вірити, сумніватися, боятися* й под., напр.: **Haud ergo, ut opinor, erro vero** (С. N. D. 2. 21. 57) – Як я гадаю, я помиляюся зовсім не через це; **дієслова відчуття та сприймання**: *відчувати, сприймати, помічати, слухати, чути, бачити, пізнавати, заглядати, зазирнути, помацати* й ін., напр.: **Videtis ne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet?** (Cat. M. 10. 31) – Хіба ви не бачите (= ви ж бачите), що у Гомера Нестор найчастіше згадує про свої чесноти?; **дієслова уявлення**: *снитися, здаватися, уявляти, удавати* тощо, напр.: **Videtur tempus esse, ut eamus ad forum** (Pl. Mil. 72) – Здається, нам пора йти на форум. Модусно-диктумна схема цих речень: М→Д.

Отже, семантичне коло дієслів, які вживаються в модусній частині МД-структур зі з'ясувальними відношеннями, досить широке.

З'ясувальна диктумна частина пов'язується з модусною з'ясувальним сполучником або займенником чи прислівником у синтаксичній функції сполучного слова. Існує системна група з'ясувальних сполучників і системна група

займенників та прислівників. Ці групи називаємо системними, бо кожен сполучник, займенник чи прислівник має своє точне значення. Деякі з цих засобів можуть вживатися і як сполучники, і як сполучні слова.

Сполучник *quod* пов'язує з'ясувальну диктумну частину, зміст якої дійсний як у певному часі або потенційно можливий, з модусною, напр.: **Scio, quod scripserit** – я знаю, що він писав (написав); **Concedo, et quod animus aequus est, et quia necesse est** (R. Am. 50. 145) – Я помираю, бо вже і дух збайдужів, і час надійшов. Присудок чи інший предикативний член модусної частини в таких реченнях буває у формі дійсного, наказового та умовного способу, а в диктумній – тільки у формі дійсного способу.

Сполучник *quod* вживається і в тих складнопідрядних реченнях, у яких модусна частина питальна, напр.: **Quin, quod est ferendum, fers?** – Чому ти не робиш те, що слід робити (Ter. Ph. 429)?

Сполучник *ut* виражає з'ясувальний зв'язок при дієсловах зорового й слухового відчуття, згадування, а також при дієсловах інших лексико-семантичних груп з'ясувального типу, якщо в реченні модусна частина заперечна, питальна, оцінна, бажальна, напр.: **Ut tu med esse voles, ita ero** (Pl. Ps. 240) – Яким ти хочеш, щоб я був, таким я буду. Тут диктумна частина, як і в реченнях зі сполучником *quod*, повідомляє зміст, що є реальним для певного часу або можливим. Отже, сполучник *ut* близький значенням до сполучника *quod*, але коли б замінити його на *ut*, то зміст диктумної частини втратив би свій виразний відтінок способу дії, а зміст усієї МД-структури зазнав би різкої зміни, пор. з попередніми реченнями: **Cura, ut valeas** (C. Fam. 12. 29. 3) – Потурбуйся, щоб бути здоровим; **Totum insanum amare hoc, quod meus dominus facit** (Pl. Curs. 180) – Любити все те, що робить мій господар, є безумством.

З'ясувальні сполучники *quin*, *quominus* використовуються тоді, коли диктумна частина виражає повідомлення не цілком переконливе, сумнівне, коли з'ясувальний зв'язок набуває значення непевності. У ролі пояснюваного члена модусної частини тут вживають дієслова (словосполучення) мовлення та інших лексико-семантичних груп, у значенні яких може активізуватися семантичний відтінок непевності під впливом модального значення сполучника, напр.: **Prorsus nihil abest, quin sim miserrimus** (C. Att. 11. 15. 3) – У мене взагалі немає жодних підстав, щоб бути нещасливим; **Paulumque afit, quin Varum interficeret** (Caes. B. C. 2. 35.2) – Ледве не дійшло до того, щоб убити Вара.

При дієсловах *здаватися*, *снитися*, *удавати* й под., яким властиве значення несправжності, зміст диктумної частини становить щось несправжне, лише чимось подібне до висловленого, і з'ясувальний зв'язок набуває модального значення уявної подібності, але його частіше виражає сполучник *ut*, напр.: **Videtur tempus esse, ut eamus ad forum** (Pl. Mil. 72) – Здається, нам пора йти на форум.

З'ясувальний сполучник *ut* виражає з'ясувальний зв'язок бажально-спонукального значення. Диктумна частина означає те, чого хочуть, чого бажано, до чого прагнуть, або те, що наказують, радять, чого вимагають тощо. У ролі пояснюваного члена модусної частини в цих МД-структурах зі з'ясувальними відношеннями вибірково вживаються ті дієслова (стійкі словосполучення), словосполучення різних лексико-семантичних груп, для яких характерне значення бажання чи спонукування: *хотіти*, *благати*, *просити*, *воліти*, *наказувати*, *видати наказ*, *розпорядитися*, *дати розпорядження*, *вимагати*, *поставити вимогу*, *порадити*, *дати пораду*, *зажадати*, а також деякі предикативно-модальні слова з відповідним оцінним значенням: *треба*, *потрібно*, *необхідно*, *важливо* та ін., напр.: **Petere, ut mane ad portam adesset** (C. Div. 1. 27. 57) – Просити, щоб він вранці був біля воріт; **Mi imperat, ut ego illic oculos exuram** (Pl. Men. 841) – Він мені наказав, щоб я в такому разі повипікав очі.

Сполучники *ne*, *ut* виражають з'ясувальний зв'язок уявного (ірреального) типу. Такий зв'язок спостерігаємо в МД-структурах, що мають модусну частину суб'єктивно-оцінного значення, здебільшого заперечну, а диктумна частина з'ясує його своїм уявним змістом, напр.: **Est periculum, ne impia fraude obligemur** (C. Div. 1. 4. 7) – Існує небезпека, що нас можуть звинуватити у безчесному обмані; **Di prohibeant, ut praesidium sectorum vocetur** (C. R. Am. 52. 151) – Якби боги не допускали, щоб можна було випрошувати захист для вбивць.

Отже, сполучниковий з'ясувальний зв'язок у МД-структурах постає як система модальних різновидів, утворених унаслідок взаємодії семантики пояснюваного члена модусної частини з певною модальністю диктумної частини та значенням з'ясувального сполучника.

Якщо в МД-структурах зі з'ясувальними відношеннями номінативного зв'язку спостерігаємо різновиди моделювання, породжені відповідністю модального значення диктумної частини, семантикою сполучника і пояснюваного члена модусної частини, то в реченнях вказівного з'ясувального зв'язку поділ на види зовсім інший: тут в основі класифікації лежить зорієнтованість з'ясувального зв'язку на його співвідношення й зближення з усіма основними типами підрядного зв'язку, властивими складнопідрядним реченням.

Синтаксичний зв'язок з'ясувальної диктумної частини з модусною неоднаковий, бо не завжди пояснюване дієслово має ту саму морфологічну форму, від якої залежить запитання до з'ясувальної диктумної частини. Вона може відповідати на запитання, яке ставлять до підмета, тобто хто? що? Підметова диктумна частина пов'язується із зворотною формою таких безособових дієслів, як *підкреслюється*, *говориться*, *думається*, *виявляється*, *віриться*, *здається*, *трапляється*, із незворотними дієсловами, вжитими в безособовому значенні (*буває*, *дивує*, *виходить* та ін.); з предикативними прислівниками (*важливо*, *характерно*, *добре*, *дивно*, *хороше*, *цікаво*, *однаково* й ін.); з деякими модальними словами (*певне*, *мабуть* тощо), напр.: **Est periculum, ne impia fraude obligemur** (C. Div. 1. 4. 7) – Існує небезпека, що нас можуть звинуватити у безчесному обмані; **Non est, ut copia major ab Jove donari possit tibi** (Hor. Ep. 1. 12. 2) – Не буває так, щоб тобі ще більше багатство могло бути подароване Юпітером; **Ita fit, ut omnino nemo esse possit beatus** (C. Tusc. 2. 6. 16) – Так (у світі) ведеться, що ніхто не може бути повністю щасливим.

Проте здебільшого з'ясувальна диктумна частина виступає в позиції керованого другорядного члена, тобто прямо залежить від дієслів, яким властиво керувати непрямыми відмінками іменників. Від цих дієслів і до з'ясувальної диктумної частини ставлять запитання якогось непрямого відмінка, напр.: **Cohortarer vos, quo animo fortiores essetis, nisi**

vos fortiores cognossem, quam quemquam virum (С. Fam. 14. 7. 2) – Якби я вас переконав, що ви сильні духом, крім того, якщо б я не знав, що ви мужніші за будь-кого із чоловіків.

Від словосполучень, що складаються з дієслова й іменника, ставлять два запитання: одне за властивістю дієслова керувати – запитання непрямого відмінка, а друге за властивістю іменника – запитання означення. З'ясувальну частину, яка відповідає на ці питання, називають додатково-означальною [1]. Так само два запитання ставлять, якщо в ролі пояснюваного члена в головній частині виступає віддієслівний іменник. Залежну від нього з'ясувальну частину також кваліфікують як додатково-означальну, напр.: **Vetus est lex illa verae amicitiae, ut idem amici semper velint** (С. Planc. 2. 5) – У справжньої дружби є давній закон: друзі завжди бажають одного й того ж.

Отже, за характером синтаксичного зв'язку з пояснюваним членом модусної частини з'ясувальна диктумна частина буває підметовою, додатково-означальною, означальною та додатковою. Це залежить від морфолого-синтаксичних властивостей пояснюваного члена модусної частини МД-структури зі з'ясувальними відношеннями.

Диктумна частина виступає здебільшого в постпозиції щодо пояснюваного члена. Напр.: **Testis id dicit, quod illi causae maxime est alienum** (С. Caecil. 9. 24) – Свідок каже таке, що зовсім не пов'язане з цією справою. Модусно-диктумна схема цього речення: М→Д.

Позиція модусної і диктумної частини в МД-структурах зі з'ясувальними відношеннями залежить від цілого ряду чинників, зокрема:

1. Основне змістове навантаження припадає на диктумну частину речення, тому вона звичайно постпозитивна, напр.: **Scit, quia mortis est fabricatrix voluptas** (Lact. 6. 22. 3) – Він знає, що насолода є причиною смерті. Модусно-диктумна схема цього речення: М→Д.

2. Якщо потрібно виділити диктумну частину, її ставлять у препозиції до модусної, напр.: **Guin Cleomeni parceretur, fieri nullo modo poterat** (С. Verg. 5. 40. 104) – Щоб Клеомена помилювали, такого ніяким чином не могло трапитися. Модусно-диктумна схема цього речення: Д→М.

3. Із стилістичних потреб диктумна частина речення може вживатись без сполучників **ut/ne**: **Dixi in carcerem ires** (Pl. St. 624) – Я сказав, щоб ти йшов до в'язниці. **Dic, ad cenam veniat** (Hor. Ep. 17. 60) – Скажи, щоб він прийшов на обід. Модусно-диктумна схема цих речень: М→Д.

Отже, МД-структурам із з'ясувальними відношеннями властива семантико-комунікативна цілісність У модусній частині цих структур виражено лише загальне поняття про дію або стан, а їхню суть розкриває диктумна з'ясувальна частина. Модусна частина без диктумної була б незакінченою ні за формальним складом, ні за значенням. У таких складних реченнях між модусною і диктумною частинами встановлюються з'ясувальні відношення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови.– К.: НМКВО, 1992.– 399 с.
2. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – 89с.
3. Лекант П.А. К вопросу о модальных разновидностях предложения // Современный русский язык: Лингвистический сборник МОПИ.– М., 1976.– Вып 6.– С.92–101.
4. Филипповская И.А. Модальность предложения.– Душанбе, 1978.– 51 с.
5. Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення: Монографія. – Чернівці: Рута, 2002. – 272с.
6. Glinz H. Die innere Form des Deutschen.– Bem, 1952.– 252 s.

М. В. Мірченко

КАТЕГОРІЙНА СЕМАНТИКА, ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ТЕОРІЯ ФРЕЙМІВ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблем категорійної граматики мови. Окреслено сутність категорійної семантики речення, особливості поверхневої та глибокої його структури, процеси трансформації та застосування теорії фреймів.

Ключові слова: власне-семантична структура, семантико-синтаксична структура, формально-граматична структура, власне-комунікативна структура, предикатно-аргументна теорія, трансформація, глибокі відмінки, модифікація, фреймова структура.

Система відношень між граматичною формою, семантикою, категорійним значенням, функцією є дуже складною. Серед найактуальніших проблем класичної і сучасної лінгвістики, яку намагалися і намагаються розв'язати й донині, є проблема семантики: семантики слова, речення, словосполучення, тексту, семантики найменшої мовної одиниці. У лінгвістиці було чимало спроб виробити єдину семантичну теорію з урахуванням взаємодії форми і змісту граматичних одиниць, абсолютної їхньої співвіднесеності тощо. Однак виявилось, що між ними існує радше асиметрія, ніж співвіднесеність. Сьогодні погляди лінгвістів стосовно „глибокої структури речення” і його „поверхневої структури” різко відрізняються: одні беззастережно приймають цю концепцію, розглядаючи „поверхневу структуру” і „глибинну структуру” як два боки одного предмета-знака, інші, навпаки, категорично її заперечують. Нагадаємо, що найпоширеніше теорія „глибокої” і „поверхневої” структур опрацьована Н. Хомським і його послідовниками, які представляють трансформаційно-породжуючу концепцію граматики. Н. Хомський під „глибокою структурою” розуміє структуру, що визначає семантичну інтерпретацію речення, у той час як його „поверхнева структура” визначає фонетичну інтерпретацію того ж речення [17, с. 20]. За такого тлумачення у „глибинну структуру” входять не лише системні відношення між лексичними елементами речення, а і самі ці елементи з їх значенням. Тому всяка лексична різниця між реченнями передбачає різну їх глибинну і поверхневу структури, що, по суті, означає нерозмежування лексичного і граматичного у синтаксичній теорії Н. Хомського.